[2024] 7 एससीआर 136: 2024 आयएनएससी 478

बॉम्बे स्लम रिडेव्हलपमेंट कॉर्पोरेशन प्रायव्हेट लिमिटेड

विरुद्ध

समीर नारायण भजवानी

(2024 चे दिवाणी अपील क्रमांक 7247)

08 जुलै 2024

[अभय एस. ओका* आणि पंकज मित्तल, जे.जे.]

विचार करण्याजोगा मुद्दा

तात्कालिक प्रकरणाचा मुद्दा, लवाद आणि सामंजस्य कायदा, 1996 च्या कलम 37(1) (सी) अंतर्गत अपील हाताळणाऱ्या अपीलीय न्यायालयाच्या कलम 34 नुसार न्यायालयाने कोठडीचा आदेश देण्याच्या अधिकाराभोवती फिरतो.

हेडनोट्स†

---

*लेखक

लवाद व सामंजस्य अधिनियम, 1996 - कलम 34 व कलम 37 - लवादाने निकाल दिला - अपीलकर्त्याने या निर्णयाला आव्हान देण्यासाठी लवाद कायद्याच्या कलम 34 अन्वये उच्च न्यायालयात याचिका दाखल केली - उच्च न्यायालयाच्या एकल

न्यायाधीशांनी कलम 34 अन्वये याचिका मंजूर केली आणि विविध कारणांवरून हा निर्णय रद्दबातल ठरवला. जसे की विकृती, पेटंट, बेकायदेशीरपणा इ. - उच्च न्यायालयाच्या एकल न्यायाधीशाच्या निर्णयाला आव्हान देणाऱ्या लवाद कायद्याच्या कलम 37 अन्वये प्रतिवादीने केलेले अपील - उच्च न्यायालयाच्या खंडपीठाने उच्च न्यायालयाच्या एकल न्यायाधीशाने अनेक बाबींचा विचार केला नाही; या कारणास्तव एकल न्यायाधीशाला कोठडीचा आदेश दिला - अचूकता:

धारणा: लवाद कायद्याच्या कलम 34 अन्वये याचिकेवर निर्णय देताना एकल न्यायाधीशांनी बारमध्ये केलेले युक्तिवाद, लवादाने नोंदवलेले निष्कर्ष आणि निर्णयाची बेकायदेशीरता किंवा विकृती या मुद्द्यांचा अतिशय सविस्तर विचार केला आहे - लवादाच्या निर्णयांतर्गत जारी केलेल्या निर्देशांशी संबंधित कथित पेटंट बेकायदेशीरतेचा सामना करताना सविस्तर कारणे नोंदविली गेली आहेत - एकल न्यायाधीशाने नोंदवलेल्या निष्कर्षांचे स्वरूपाचा विचार करून अपीलीय न्यायालयाचे काम उपरोक्त निष्कर्षांची छाननी करणे आणि गुणवत्तेच्या आधारे एक किंवा दुसऱ्या प्रकारे निर्णय घेणे होते - या प्रकरणात एकल न्यायाधीशांच्या आक्षेपार्ह निर्णयात पक्षकारांनी उपस्थित केलेल्या अनेक मुद्द्यांकडे लक्ष दिले जात नाही; असा अपीलीय खंडपीठाचा निष्कर्ष असू शकत नाही

संपूर्णपणे टिकवले जावे - कलम 37(1)(सी) अन्वये अपीलीय न्यायालयाच्या कोठडीचा आदेश देण्याच्या अधिकाराचा विचार केला तर अपवादात्मक परिस्थितीमुळे रिमांडचा

आदेश अपरिहार्य झाला तरच अपीलीय न्यायालय रिमांडच्या अधिकाराचा वापर करू शकते - काही अपवादात्मक प्रकरणे उदाहरणाद्वारे सांगता येतील:

अ) लवाद कायद्याच्या कलम 34 अन्वये याचिकेचा संक्षिप्त निपटारा गुणवत्तेचा विचार न करता केला जातो ब) कलम 34 अन्वये याचिकेतील प्रतिवादीला नोटीस न देता निवाड्यात हस्तक्षेप केला जातो आणि क) कलम 34 अन्वये कारवाईत निर्णय तेव्हा दिला जातो; जेव्हा एक किंवा अधिक प्रतिस्पर्धी पक्षांचा मृत्यू झाला असेल आणि त्यांचे कायदेशीर प्रतिनिधी रेकॉर्डवर आणले गेले नाहीत - खटल्याच्या वस्तुस्थितीत रिमांड पूर्णपणे अयोग्य होती - कारण एकल न्यायाधीशांनी कलम 34 याचिकेतील आव्हानाच्या गुणवत्तेचा सविस्तरपणे विचार केला आहे - कलम 37 अन्वये न्यायालयाने दिलेल्या तर्कसंगत निर्णयाचा या न्यायालयाला फायदा झाला पाहिजे - तात्कालिक खटला, लवाद कायद्याच्या कलम 34 अन्वये याचिकेवर निर्णय देताना एकल न्यायाधीशाने हाताळलेल्या सर्व मुद्द्यांशी निगडित अपीलीय न्यायालयाच्या निर्णयाचा या न्यायालयाला लाभ नाही - त्यामुळे उच्च न्यायालयाच्या खंडपीठाचा वादग्रस्त निर्णय रद्दबातल ठरवला जातो आणि उच्च न्यायालयाच्या खंडपीठाला लवादाच्या निर्णयाचा विचार करून गुणवत्तेच्या आधारे आणि कलम 34 अन्वये अपीलावर निर्णय घेण्याचे निर्देश दिले जातात. [परिच्छेद 17, 18, 20]

लवाद व सामंजस्य अधिनियम, 1996 - कलम 34 व कलम 37 - कलम 34 अन्वये याचिकेतील निर्णयाविरुद्ध कलम 37 अन्वये अपील हाताळणाऱ्या अपीलीय न्यायालयाचे अधिकारक्षेत्र:

धारणा: कलम 34 अन्वये याचिकेतील निर्णयाविरुद्ध कलम 37 अन्वये अपील हाताळणाऱ्या अपीलीय न्यायालयाचे अधिकारक्षेत्र हे कलम 34 अन्वये याचिका हाताळणाऱ्या न्यायालयाच्या अधिकारक्षेत्रापेक्षा अधिक मर्यादित आहे - कलम 34 अन्वये याचिकेत उपलब्ध असलेल्या आव्हानाच्या आधारापुरतेच कलम 34 न्यायालय मर्यादित राहिले आहे की नाही? याचा विचार करणे अपीलीय न्यायालयाचे कर्तव्य आहे - अंतिम कार्य कलम 37 अन्वये अपीलीय न्यायालयाने कलम 34 अंतर्गत अधिकारक्षेत्राचा योग्य किंवा चुकीचा वापर केला आहे की नाही? हे ठरविणे आवश्यक आहे - असे करताना अपीलीय न्यायालय तेच अधिकार आणि अधिकारक्षेत्र वापरू शकते; जे कलम 34 न्यायालयाला हीच बंधने आहेत. [परिच्छेद 16]

लवाद आणि सामंजस्य कायदा, 1996 - कलम 34, कलम 37 आणि कलम 19 - दिवाणी प्रक्रिया संहिता, 1908 - लवाद कायद्याच्या कलम 34 आणि 37 अन्वये लवाद आणि न्यायालयासमोरील कार्यवाहीला सीपीसीच्या तरतुदी लागू:

धारणा: सीपीसीच्या तरतुदी लवाद कायद्याच्या कलम 34 आणि 37 अन्वये विद्वान लवाद आणि न्यायालयासमोरील कार्यवाहीला लागू करण्यात आलेल्या नाहीत - विधिमंडळाचा हेतू लवाद कायद्याच्या कलम 19(1) मध्ये प्रतिबिंबित होतो; ज्यात अशी

तरतूद आहे की लवाद सीपीसीच्या तरतुदीला बांधील नाही - म्हणूनच सीपीसीच्या तरतुदी कलम 34 आणि 37 (1) (सी) खालील कार्यवाहीला लागू केल्या गेल्या नाहीत. [परिच्छेद 18]

लवाद व सामंजस्य कायदा, 1996 - उद्दिष्ट:

लवाद कायद्याचा उद्देश न्याय्य, कार्यक्षम आणि विशिष्ट लवादाच्या गरजा पूर्ण करण्यास सक्षम अशी लवाद प्रक्रिया प्रदान करणे आहे - लवादाची कार्यवाही आणि निर्णयाला आव्हान देण्यासाठी दाखल केलेली कार्यवाही जलदगतीने पूर्ण होईल याची खात्री करणे हा उद्देश आहे - कार्यवाही किफायतशीर असावी लागेल - न्यायालयांची पर्यवेक्षकीय भूमिका अत्यंत मर्यादित आहे - शिवाय सीपीसीच्या कलम 89 मध्ये प्रदान केलेल्या पर्यायी विवाद निवारण यंत्रणेच्या पद्धतींपैकी लवाद हा एक मार्ग आहे; याकडे दुर्लक्ष करता येणार नाही. [परिच्छेद 19]

लवाद व सामंजस्य कायदा, 1996 - कलम 37 - रिमांडचे नियमित आदेश देण्याचे परिणाम:

लवाद कायद्याच्या कलम 37 अन्वये अपिलांचा निपटारा करणारी न्यायालये नियमितपणे कोठडीचे आदेश देऊ लागली तर लवादाची प्रक्रिया कार्यक्षम होणार नाही - ती किफायतशीर ठरणार नाही - अशा आदेशांमुळे कार्यवाही पूर्ण होण्यास उशीर होईल; ज्यामुळे लवाद कायद्याचा उद्देशच नष्ट होईल - म्हणूनच कलम 37 न्यायालयाद्वारे

कोठडीचा आदेश केवळ अपवादात्मक प्रकरणांमध्ये दिला जाऊ शकतो जिथे कोठडी अटळ आहे. [परिच्छेद 19]

भारतीय राज्यघटना – कलम 136 – लवाद व सामंजस्य कायदा, 1996 – कलम 34 व कलम 37:

धारणा: कलम 37 न्यायालयाद्वारे कोठडीचा आदेश केवळ अपवादात्मक प्रकरणांमध्येच दिला जाऊ शकतो; जिथे कोठडी अटळ आहे - कलम 34 अंतर्गत याचिकेतील हस्तक्षेपाची व्याप्ती अतिशय संकुचित आहे - लवाद कायद्याच्या कलम 37 अंतर्गत अधिकार क्षेत्र संकुचित आहे - लवाद कायद्याच्या उद्दीष्टांचा विचार करता आणि लवाद न्यायाधिकरणाच्या निर्णयात हस्तक्षेप करण्यासाठी न्यायालयांना उपलब्ध मर्यादित व्याप्ती पाहता; भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद 136 अन्वये आपल्या कार्यक्षेत्रात लवाद कायद्याच्या कलम 34 आणि 37 अन्वये निर्णय हाताळताना या न्यायालयाला सावध राहावे लागते - पक्षकार पारंपारिक दिवाणी न्यायालयांसमोर उपाय शोधण्याऐवजी स्वतःच्या इच्छेने लवाद न्यायाधिकरणासमोर जाणे पसंत करतात - म्हणूनच लवादाच्या निर्णयांचा व्यवहार करताना न्यायालयांनी अतिशय पुराणमतवादी असले पाहिजे आणि लवाद कायद्याचे कलम 34 अंतर्गत काटेकोरपणे उपलब्ध असलेल्या आधारांपुरते स्वतःला मर्यादित ठेवले पाहिजे.[परिच्छेद 19]

लवाद आणि सामंजस्य कायदा, 1996 - भरमसाठ युक्तिवाद - वेळखाऊ सादरीकरण, ज्यामुळे खूप लांबलचक निकाल लागले - संयम दाखवण्यास प्रतिबंध:

धारणा: लवादाची कार्यवाही अत्यंत जड युक्तिवाद आणि पुरावे आणि खूप लांबलचक, वेळखाऊ युक्तिवादांचा पर्याय बनली आहे; ज्यामुळे खूप लांबलचक निकाल द्यावे लागले आहेत - शिवाय प्रासंगिक किंवा अप्रासंगिक अशा अनेक उदाहरणांवर अवलंबून राहण्याची प्रवृत्ती आहे - या सर्वांचा परिणाम असा होतो की कलम 34 आणि 37 च्या कार्यवाहीत न्यायालयांसमोर खूप दीर्घ सुनावणी होतात – बऱ्याच प्रकरणांमध्ये कलम 34 आणि 37 अंतर्गत कार्यवाही सीपीसीच्या कलम 96 अंतर्गत अपील असल्यासारखे मानले जात आहे - जेव्हा बारचे सदस्य कलम 34 अंतर्गत याचिकांमध्ये इतके आधार घेतात; जे कलम 34 मध्ये समाविष्ट नसतात; तेव्हा कायद्यात उपलब्ध नसलेल्या सर्व आधारांचा आग्रह करण्याची आणि न्यायालयाचा वेळ वाया घालवण्याची प्रवृत्ती असते - बारच्या सदस्यांनी केवळ कलम 34 अन्वये याचिका आणि कलम 37 अंतर्गत अपीलांमध्ये कायदेशीरदृष्ट्या अनुज्ञेय आधार समावेश करून संयम दाखवला पाहिजे - संक्षिप्ततेमुळे लवादाची कार्यवाही आणि कलम 34 आणि 37 अंतर्गत कार्यवाही अधिक प्रभावी होईल - लवाद जलद, प्रभावी आणि किफायतशीर विवाद निराकरणाचे साधन बनले पाहिजे. [परिच्छेद 23]

केस लॉ चा हवाला

एमएमटीसी लिमिटेड विरुद्ध वेदांत लिमिटेड [2019] 3 एससीआर 1023 : **(2019) 4 एससीसी 163;** *यूएचएल पॉवर कंपनी लिमिटेड विरुद्ध हिमाचल प्रदेश राज्य* [2022] 1 एससीआर 1 : **(2022) 4 एससीसी 116;** *कोकण रेल्वे कॉर्पोरेशन लिमिटेड विरुद्ध*

चिनाब ब्रिज प्रकल्प उपक्रम [2023] 11 एससीआर 215 : (2023) 9 एससीसी 85 – **यावर अवलंबून आहे.**

अधिनियमांची यादी

भारतीय राज्यघटना; लवाद आणि सामंजस्य कायदा, 1996; नागरी प्रक्रिया संहिता, 1908.

सूचनक शब्दांची यादी

लवाद आणि सामंजस्य कायदा, 1996 चे कलम 34, लवाद व सामंजस्य अधिनियम, 1996 चे कलम 37, लवाद व सामंजस्य कायदा 1996 च्या कलम 37 अन्वये कोठडीचा आदेश, निवाड्याची बेकायदेशीरता किंवा विकृती, लवाद आणि सामंजस्य अधिनियम, 1996, रिमांडचे नियमित आदेश देण्याचे परिणाम, भारतीय राज्यघटनेचे कलम 136, भरमसाठ युक्तीवाद, वेळखाऊ सादरीकरण, ज्यामुळे खूप लांबलचक निवाडे मिळाली, लवाद, किफायतशीर विवाद निराकरण, लवाद व सामंजस्य अधिनियम, 1996 च्या कलम 37 अन्वये कोठडीची अपवादात्मक प्रकरणे.

त्यातून उद्भवलेले प्रकरण

दिवाणी अपील अधिकारिता: 2024 चे दिवाणी अपील क्रमांक 7247

मुंबई उच्च न्यायालयाच्या दिनांक 07.07.2023 च्या सीए क्रमांक 30 मधील निकाल व आदेशावरून

सह

दिवाणी अपील क्रमांक 2024 चे 7248 आणि 7249

पक्षांची उपस्थिती

ए. एम. सिंघवी, रमेश सिंह, मुकुल रोहतगी, सी. यू. सिंह, रितीन राय, कु. मीनाक्षी अरोरा, वरिष्ठ वकील, मोहित डी. राम, आत्मन मेहता, आनंद पै, विपुल पटेल, कु. मोनिषा हांडा, राजुल श्रीवास्तव, रचित भरवाडा, अनुभव शर्मा, महेश अग्रवाल, परिमल के. श्रॉफ, ऋषी अग्रवाल, अंकुर सहगल, अनिरुद्ध भाटिया, देवांश श्रीवास्तव,

कु. विदिशा स्वरूप, इ. सी. अग्रवाल, आर. गोपालकृष्णन, मुर्तजा कांचवाला, एस. एम. अल्घस, पलाश मूलचंदानी, कु. एकता बसिन, कु.अनुश्री प्रसित कपाडिया, निशांत चोथानी, कु.रुचि कृष्णा चौहान, मुर्तजा काचवाला, परिमल श्रॉफ, व्हिक्टर दास, अनुप जेन, पक्षकारांचे वकील

सर्वोच्च न्यायालयाचा निर्णय / आदेश

निर्णय

अभय एस. ओका, जे.

1. विशेष अनुमती याचिका दाखल करण्याच्या परवानगीचा अर्ज मंजूर आहे. परवानगी दिली.

<u>तथ्यात्मक पैलू</u>

2. मुंबई येथील उच्च न्यायालयाने 7 जुलै 2023 रोजी दिलेल्या याच निर्णयाला आणि आदेशाला या अपिलांनी आक्षेप घेतला आहे. त्यामुळे याबाबत एकत्रितपणे निर्णय

घेतला जात आहे. आम्ही अपीलांवर निर्णय घेण्यासाठी आवश्यक असलेल्या काही तथ्यात्मक बाबी निश्चित करीत आहोत.

3. 31 मार्च 1993 रोजी महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्र विकास प्राधिकरणाने (म्हाडा) अंधेरी कामगार नगर को-ऑपरेटिव्ह हाऊसिंग सोसायटी लिमिटेड (थोडक्यात 'सोसायटी') या कंपनीच्या नावे संबंधित मालमत्तेसंदर्भात भाडेकरार केला. ही झोपडपट्टीवासीयांची सोसायटी असल्याचे सांगितले जाते. सोसायटीने 6 ऑक्टोबर 1996 च्या करारानुसार झोपडपट्टी पुनर्वसन योजना राबविण्यासाठी मेसर्स अरोरा प्रॉपर्टीज अँड इन्व्हेस्टमेंट्स (थोडक्यात 'मेसर्स अरोरा') यांची प्रॉपर्टी डेव्हलपर म्हणून नेमणूक केली. मेसर्स अरोरा यांनी झोपडपट्टीवासीयांसाठी 237 आणि प्रकल्पग्रस्तांसाठी (पीएपी) 40 सदनिका मोफत बांधून; उपलब्ध फ्लोअर स्पेस इंडेक्सचा (एफएसआय) वापर करून मालमत्तेचा विकास करून त्याची विल्हेवाट लावायची होती. असे दिसते की मेसर्स अरोरा आपली जबाबदारी पार पाडू शकला नाही. त्यामुळे 22 सप्टेंबर 1999 च्या कराराद्वारे (उपविकास हक्क देण्याचा करार म्हणून वर्णन केलेले) सोसायटीने बॉम्बे स्लम रिडेव्हलपमेंट कॉर्पोरेशन प्रायव्हेट लिमिटेड (अपीलकर्ता) यांची विकासक म्हणून नेमणूक केली. मेसर्स अरोराच्या जबाबदाऱ्या स्वीकारण्याव्यतिरिक्त 6 ऑक्टोबर 1996 च्या विकास करारानुसार पुनर्विकास झालेल्या मालमत्तेतील 15,000 चौरस फूट बांधकाम क्षेत्र मेसर्स अरोरा यांना देण्याचे अपीलकर्त्याने मान्य केले. मेसर्स अरोरा 600 रुपये प्रति चौरस फूट या दराने बांधकामाचा खर्च देत आहे. त्यानंतर अपीलकर्त्याने

मालमत्तेचा विकास सुरू केला. 10 मार्च 2003 रोजी, अपीलकर्ता आणि समीर नारायण भोजवानी (प्रतिवादी) यांच्यात एक करार झाला; ज्याअंतर्गत अपीलकर्त्याने एकूण उपलब्ध एफएसआयच्या 45% राखले आणि प्रतिवादीला उर्वरित 55% एफएसआय देऊन मुक्त विक्री क्षेत्र तयार करण्याची परवानगी दिली. याचिकाकर्त्याच्या खटल्यानुसार त्या जागेवर संबंधित इमारतीचे बांधकाम करण्यासाठी प्रतिवादीची कंत्राटदार म्हणून नेमणूक करण्यात आली होती. 3 जुलै 2004 रोजी 10 मार्च 2003 रोजी केलेल्या कराराची नोंदणी करण्यासाठी शिक्कामोर्तब करण्यात आले. त्यानंतर 11 सप्टेंबर 2009 रोजी एक पत्र/ त्रिपक्षीय करार करण्यात आला; ज्यामध्ये मेसर्स अरोरा, अपीलकर्ते आणि प्रतिवादी हे पक्षकार होते. 22 सप्टेंबर 1999 च्या करारानुसार ज्याअंतर्गत मेसर्स अरोरा अपीलकर्ता 15,000 चौरस फुटांऐवजी 22,500 चौरस फूट बांधकाम क्षेत्र प्रदान करेल यावर सहमती झाली.

4. हा वाद 22 मार्च 2012 रोजी सुरू झाला. जेव्हा प्रतिवादीने आपल्या पत्राद्वारे या पत्रात नमूद केल्याप्रमाणे अपीलकर्त्याविरुद्ध पत्रातील बाबी पूर्ण करण्यात चूक केल्याचा आरोप केला. पत्र पाठवल्यानंतर प्रदीर्घ पत्रव्यवहार, विक्री कराराच्या मसुद्यांची देवाणघेवाण वगैरे होत असे. शेवटी प्रतिवादीने लवाद व सामंजस्य कायदा, 1996 (थोडक्यात 'लवाद कायदा') च्या कलम 11 अन्वये उच्च न्यायालयात याचिका दाखल केली. मध्यस्थाची नेमणूक करण्यात आली. लवादाने प्रतिवादीच्या (लवाद न्यायाधिकरणासमोरील दावेदाराच्या) बाजूने दिलेल्या निकालाच्या स्वरूपात लवादाची

कार्यवाही 7 सप्टेंबर 2018 रोजी संपली. प्रतिवादीने केलेले बहुतेक दावे मान्य करण्यात आले. अपीलकर्त्याने केलेला प्रतिदावा फेटाळण्यात आला. या निर्णयाला आव्हान देण्यासाठी अपीलकर्त्याने लवाद कायद्याच्या कलम 34 अन्वये उच्च न्यायालयात याचिका दाखल केली. 13 सप्टेंबर 2019 च्या निर्णयाद्वारे उच्च न्यायालयाच्या विद्वान एकल न्यायाधीशांनी लवाद कायद्याच्या कलम 34 अन्वये याचिका मंजूर केली आणि विकृती, पेटंट बेकायदेशीरता इत्यादी विविध कारणांवरून हा निर्णय रद्दबातल ठरवला. प्रतिवादीने लवाद कायद्याच्या कलम 37(1)(सी) अन्वये विद्वान एकल न्यायाधीशांच्या निर्णयाला आव्हान देण्यासाठी अपील दाखल केले. विद्वान एकल न्यायाधीशाचा निर्णय रद्दबातल ठरवत उच्च न्यायालयाच्या खंडपीठाने विद्वान एकल न्यायाधीशांनी अनेक मुद्द्यांचा विचार केला नसल्याच्या कारणास्तव विद्वान एकल न्यायाधीशांना कोठडीत ठेवण्याचा आदेश दिला. खंडपीठाने तृतीयपक्षांनी केलेल्या अर्जाचा संदर्भ दिला. लवाद कायद्याच्या कलम 34 अन्वये पुनर्स्थापित याचिकेत पक्षकारांना योग्य अंतरिम आदेश मागण्याचे स्वातंत्र्य देऊन कोर्ट रिसीव्हरची नियुक्ती करून यापूर्वी केलेली अंतरिम व्यवस्था चार आठवडे सुरू राहील, असे निर्देश न्यायालयाने दिले. कलम 37 अन्वये अपिलातील दोन्ही पक्षकारांनी या क्रॉस अपीलला प्राधान्य दिले आहे.

<u>सादरीकरण</u>

5. आम्ही या अपिलांमध्ये पक्षकारांची बाजू मांडणारे विद्वान वरिष्ठ वकील ऐकले आहेत. अपीलकर्त्याची बाजू मांडणाऱ्या विद्वान वरिष्ठ वकिलांनी सांगितले की, लवाद

कायद्याच्या कलम 37 अंतर्गत अपील हे मूलत: कलम 34 अंतर्गत कार्यवाहीचा एक भाग आहे. कलम 37(1)(क) अन्वये अपीलात हस्तक्षेपाची व्याप्ती लवाद कायद्याच्या कलम 34 अन्वये उपलब्ध असलेल्या हस्तक्षेपापेक्षा संकुचित आहे. या युक्तिवादांच्या समर्थनार्थ या न्यायालयाच्या विविध निर्णयांवर अवलंबून होते. आणखी एक युक्तिवाद असा आहे की कलम 37(1)(सी) अंतर्गत अपिलावर निर्णय देताना न्यायालय एकतर निर्णय रद्द करू शकते किंवा निर्णयावर शिक्कामोर्तब करू शकते. परंतु कलम 34 अंतर्गत याचिका पुन्हा सुनावणीसाठी घेवू शकत नाही. रिमांड संदर्भातील नागरी प्रक्रिया संहिता, 1908 (थोडक्यात'सीपीसी') च्या आदेश 41 मधील तरतुदी लवाद कायद्याच्या कलम 37 अंतर्गत अपीलाला लागू होत नाहीत; कारण सीपीसीच्या तरतुदी अशा अपीलाला लागू होत नाहीत. विद्वान एकल न्यायाधीशांनी नोंदविलेल्या निष्कर्षांकडे आमचे लक्ष वेधत विद्वान वरिष्ठ वकील म्हणाले की, लवाद कायद्याच्या कलम 34 अन्वये याचिका मंजूर करताना विद्वान एकल न्यायाधीशांनी सविस्तर निर्णयाद्वारे पक्षकारांनी मांडलेले सर्व मुद्दे हाताळले आहेत. खंडपीठाने या निकालात नोंदविलेल्या निष्कर्षांकडे लक्ष वेधत ते म्हणाले की, विद्वान एकल न्यायाधीशांनी नोंदवलेली कारणे सविस्तर नाहीत; असे म्हणता येणार नाही. त्याची कारणे अतिशय सविस्तर आणि विस्तृत आहेत. थोडक्यात, रिमांडचा आदेश पूर्णपणे अयोग्य असून खंडपीठाने लवाद कायद्याच्या कलम 37 अन्वये केलेल्या अपिलावर गुणवत्तेच्या आधारे निर्णय द्यायला हवा होता; असा युक्तिवाद करण्यात आला.

6. अपीलकर्ता लवाद न्यायाधिकरणासमोर प्रतिवादी होता. दावेदार समीर नारायण भोजवानी (या निकालात प्रतिवादी म्हणून वर्णिले आहे) यांनी देखील 2023 च्या विशेष अनुमती याचिका (सी) क्रमांक 20359 मधून दिवाणी अपील दाखल केले आहे. लवाद कायद्याच्या कलम 37 अन्वये अपीलात खंडपीठासमोरील मध्यस्थाने 2023 च्या विशेष अनुमती याचिका (सी) डायरी क्रमांक 40494 मधून उद्भवलेल्या दिवाणी अपीलास प्राधान्य दिले आहे. प्रतिवादीची याचिका स्वाभाविकपणे लवाद न्यायाधिकरणाचा निर्णय पुन्हा बहाल करण्याची आहे. आम्ही प्रतिवादी (दावादार) आणि मध्यस्थांची बाजू मांडणारे विद्वान वरिष्ठ वकील यांचे तपशीलवार म्हणणे ऐकले आहे. या अपिलांची मर्यादित व्याप्ती लक्षात घेता निवाड्याच्या गुणवत्तेसंदर्भात त्यांनी केलेल्या युक्तिवादांचा आम्ही उल्लेख करीत नाही.

<u>सादरीकरणांचा विचार</u>

7. बारमध्ये केलेल्या युक्तिवादांचा विचार केल्यानंतर आम्हाला असे आढळले आहे की हा मुद्दा लवाद कायद्याच्या कलम 37(1)(सी) अंतर्गत अपील हाताळणाऱ्या अपीलीय न्यायालयाच्या कलम 34 , न्यायालयाला कोठडीचा आदेश देण्याच्या अधिकाराभोवती फिरतो. अपिलीय न्यायालयाच्या अधिकारा संबंधीच्या मुद्द्याकडे लक्ष देण्यापूर्वी आपल्याला लवाद न्यायाधिकरणाने दिलेल्या निर्णयाचा संदर्भ घ्यावा लागेल. लवाद न्यायाधिकरणाने दिलेल्या निकालाचा सहा वेगवेगळे भाग आहेत. लवाद न्यायाधिकरणाच्या निर्णयाचा ऑपरेटिव्ह भाग असा आहे:

"……

203. वरील चर्चा लक्षात घेऊन खालील निवाडा दिला जातो.

1

i. 10 मार्च 2003 रोजीचा विकास करार वैध, दावादार व प्रतिवादी वर टिकणारा व बंधनकारक असल्याचे जाहीर करण्यात आले आहे.

ii. असे घोषित करण्यात आले आहे की जोपर्यंत प्रतिवादी या निवाड्यात दिलेल्या सर्व निर्देशांचे पालन करीत नाही; तोपर्यंत *दावेदार विंग ए मधील 15 फ्लॅट* (*प्रतिवादीसाठी राखीव*) आणि विंग बी मधील 0.63 फ्लॅट (*प्रतिवादीसाठी राखीव*) चा ताबा ठेवण्याचा अधिकार आहे.

iii. अंधेरी कामगार नगर सीएचएस योजनेशी संबंधित शिवशक्ती नगर, कांदिवली येथे स्वखर्चाने 107 पीएपी सदनिका (किंवा एसआरएने निर्दिष्ट केल्याप्रमाणे जास्त संख्या) बांधाव्यात आणि या निवाड्याच्या तारखेपासून 2 महिन्यांच्या आत एसआरएकडे हस्तांतरित करावेत; असे निर्देश प्रतिवादीला देण्यात आले आहेत.

iv. अंधेरी कामगार नगर सीएचएस योजनेशी संबंधित 107 (किंवा त्यापेक्षा जास्त संख्येने) पीएपी सदनिका बांधण्याच्या दायित्वातून प्रतिवादीची सुटका झाल्याचे प्रमाणपत्र एसआरएकडून प्राप्त करण्याचे आणि या निवाड्याच्या तारखेपासून 3 महिन्यांच्या आत ते एसआरएकडे सुपूर्द करण्याचे निर्देश प्रतिवादीला देण्यात आले आहेत.

v. प्रतिवादीला या निवाड्याच्या तारखेपासून 4 महिन्यांच्या आत 21 ऑक्टोबर 2010 च्या मंजूर इमारत आराखड्याच्या आधारे विंग सीच्या 6 व्या ते 22 व्या मजल्यांच्या बांधकामासाठी पुढील प्रारंभ प्रमाणपत्र प्राप्त करण्याचे निर्देश दिले जातात.

vi. जर एसआरएने प्रतिवादीला विंग सी साठी पुढील सीसी जारी करण्यापूर्वी कोणत्याही आशय पत्रांतर्गत किंवा कोणत्याही नियम किंवा परिपत्रकांतर्गत कोणत्याही अटींचे पालन करणे आवश्यक असेल तर प्रतिवादीने तातडीने असे पत्र प्राप्त झाल्याच्या तारखेपासून एक महिन्याच्या आत अशा अटी किंवा निर्देशांचे पालन करावे.

vii. एकदा प्रतिवादीने वरीलप्रमाणे विंग सी साठी पुढील सीसी मिळविल्यानंतर, दावेदाराने विंग सीसाठी पुढील सीसी मिळाल्याच्या तारखेपासून 18 महिन्यांच्या आत आणि विंग सी चे बांधकाम पूर्ण झाल्यानंतर 21 ऑक्टोबर 2010 च्या मंजूर बांधकाम आराखड्यानुसार विंग सी चा सहावा ते 22 वा मजला स्वत: च्या खर्चाने बांधावा, विंग सी साठी ऑक्युपेशन सर्टिफिकेट **(ओसी)** साठी एसआरएकडे अर्ज करण्यासाठी प्रतिवादीला त्याची माहिती द्यावी.

viii. प्रतिवादीने वरील निर्देशानुसार दावेदाराकडून सूचना प्राप्त झाल्याच्या तारखेपासून 2 महिन्यांच्या आत विंग सी साठी एसआरए ओसी प्राप्त करावे.

ix. जर एसआरएने प्रतिवादीला विंग सी साठी ओसी जारी करण्यापूर्वी कोणत्याही आशय पत्रांतर्गत किंवा कोणत्याही नियमन किंवा परिपत्रकांतर्गत कोणत्याही अटींचे

पालन करणे आवश्यक असेल तर प्रतिवादीने अत्यंत तातडीने आणि असे पत्र प्राप्त झाल्याच्या तारखेपासून एक महिन्याच्या आत अशा अटी किंवा निर्देशांचे पालन करावे;

2

x प्रतिवादीने दावेदाराला रु.67,00,000/- (रु.67 लाख) आणि रु.26,00,000/- (रु. 26 लाख) व्याज @ 18% दराने वार्षिक व्याज द्यावे. 19 जुलै 2016 पासून या निवाड्याच्या तारखेपासून पेमेंट/प्राप्तीच्या तारखेपर्यंत @ 18% द्यावे; या निवाड्याच्या तारखेपासून 3 महिन्यांच्या आत.

xi प्रतिवादीने या निवाड्याच्या तारखेपासून 4 महिन्यांच्या आत विंग सी साठी पुढील सीसी न मिळविण्यात प्रतिवादीकडून झालेल्या विलंबाची भरपाई म्हणून 19 जुलै 2016 ते या निवाड्याच्या तारखेपर्यंतच्या कालावधीसाठी 53,00,00,000/(रु. 53 कोटी रुपये) नुकसान भरपाई म्हणून दावादारास द्यावे; या निवाड्याच्या तारखेपासून विंग सी साठी ओसी जारी केल्यापासून 4 महिन्यांच्या आत, विंग सी साठी ओसी जारी होईपर्यंतच्या 24 महिन्यांच्या कालावधीसाठी विंग सी साठी पुढील सीसी मिळण्यास उशीर झाल्याबद्दल प्रतिवादी दावेदाराला नुकसान भरपाई म्हणून 50,00,00,000/ (पन्नास कोटी रुपये) देईल;

3

xii प्रतिवादीला या प्रकल्पांतर्गत मालमत्तेच्या दक्षिणेकडील 9.15 मीटर रुंदीच्या रस्त्यावरील सर्व अतिक्रमणे हटविण्याचे निर्देश दिले आहेत.

xiii प्रतिवादीला अंधेरी कामगार नगर सोसायटीच्या बाजूने विनामूल्य विक्री घटक क्षेत्रासंदर्भात म्हाडाकडून स्वतंत्र भाडेपट्टा आणि/ किंवा नेमणुकीसाठी आवश्यक त्या सर्व परवानग्या स्वखर्चाने घेण्याचे निर्देश दिले जातात आणि त्यानंतर म्हाडाकडून 31 मार्च 1993 च्या भाडेकरारानुसार फ्लॅट किंवा त्यांच्या असोसिएशनच्या खरेदीदारांच्या बाजूने.

xiv प्रतिवादीला म्हाडाने केलेल्या 31 मार्च 1993 च्या भाडेकरारावर आणि अंधेरी कामगार नगर सीएचएस आणि अरोरा प्रॉपर्टीज अँड इन्व्हेस्टमेंट यांच्यात 6 ऑक्टोबर 1996 रोजी झालेल्या विकास करारावर तसेच अरोरा प्रॉपर्टीज अँड इन्व्हेस्टमेंट्स आणि प्रतिवादी यांच्यात 22 सप्टेंबर 1999 च्या उपविकास करारावर मुद्रांक शुल्क भरण्याचे निर्देश देण्यात आले आहेत;

4

xv विंग सी साठी ओसी प्राप्त होईपर्यंत, दावेदार किंवा प्रतिवादी विंग सी मधील कोणत्याही फ्लॅट किंवा पार्किंग च्या जागेत कोणत्याही तृतीय पक्षाचे हक्क विकू शकत नाहीत किंवा इतर कोणत्याही प्रकारे विल्हेवाट लावू शकत नाहीत, गुंतवू शकत नाहीत किंवा तयार करू शकत नाहीत.

xvi जोपर्यंत विंग सी साठी ओसी प्राप्त होत नाही आणि जोपर्यंत प्रतिवादी या निवाड्याच्या ऑपरेटिव्ह भागाच्या भाग 2 मध्ये दिलेल्या इतर निर्देशांचे पालन करत नाही; तोपर्यंत प्रतिवादी आणि प्रतिवादीमार्फत दावा करणाऱ्या व्यक्ती विंग ए मधील 15

फ्लॅट (प्रतिवादीसाठी राखीव) आणि त्यासंबंधित पार्किंग जागांपैकी कोणत्याही फ्लॅटची विक्री / पुनर्विक्री किंवा इतर कोणत्याही प्रकारे विल्हेवाट लावू शकत नाहीत किंवा तृतीय पक्षाचे अधिकार निर्माण करू शकत नाहीत;

5

xvii असे घोषित केले जाते की, प्रतिवादीने विंग ए आणि बी मधील 31 सदनिकांच्या संदर्भात जारी केलेले अलॉटमेंट लेटर्स (प्रतिवादीसाठी राखीव) बनावट, बोगस, बेकायदेशीर आणि अमान्य आहेत आणि दावेदारावर बंधनकारक नाहीत.

xviii हे पुन: घोषित केले जाते की, प्रतिवादी कंपनीचे व्यवस्थापकीय संचालक आणि संचालक आणि त्यांच्या कुटुंबातील सदस्यांच्या बाजूने प्रतिवादीने केलेल्या विंग ए मधील 15 सदनिकांच्या विक्रीचे करार (प्रतिवादीसाठी राखीव) हे देखील खोटे आणि अमान्य आहेत आणि दावेदारावर बंधनकारक नाहीत.

xix या निवाड्याच्या तारखेपासून 4 महिन्यांच्या आत प्रतिवादीने वरील रक्कम 54.03 कोटी रुपये न भरल्यास किंवा विंग बी मधील 3.63 फ्लॅट (प्रतिवादीसाठी राखीव असलेल्या फ्लॅटपैकी) सरेंडर न केल्यास दावादार विंग बी (पीटी मजल्यावरील फ्लॅट क्रमांक 4) मधील 0.63 फ्लॅट आणि खालील 9 फ्लॅटपैकी विंग बी मधील 3 फ्लॅट विकण्यास पात्र असेल:-

- 2 फ्लॅट्स प्रतिवादीने श्री. किरण एच. हेमानी यांना हस्तांतरित केले - प्रतिवादीचे एमडी.

- प्रतिवादीने प्रतिवादीचे संचालक श्री.प्रियांक के. हेमानी यांना हस्तांतरित केलेले 7 फ्लॅट.

xx प्रतिवादी आणि प्रतिवादीमार्फत दावा करणाऱ्या व्यक्तींना विंग बी मधील फ्लॅटची विक्री / पुनर्विक्री किंवा इतर कोणत्याही प्रकारे विल्हेवाट लावण्यास किंवा ताब्यात घेण्यास किंवा तोडण्यास मनाई केली जाते; जोपर्यंत विंग बी मधील त्या 9 फ्लॅटपैकी 3 फ्लॅट्सची ओळख पटवून त्याची माहिती प्रतिवादीकडून दिली जात नाही; तोपर्यंत विंग बी मधील फ्लॅट्सची विक्री / पुनर्विक्री किंवा इतर कोणत्याही प्रकारे विल्हेवाट लावण्यास किंवा ताब्यात घेण्यास किंवा त्यांचा ताबा घेण्यास किंवा तोडण्यास मनाई केली जाते वरील (viii), (ix) व (xvii) मध्ये निर्देशानुसार 54.03 कोटी रुपये वसुलीसाठी दावादाराने विक्रीसाठी उपलब्ध व्हावे या हेतूने व वरील परिच्छेद 199 मध्ये सविस्तर विवेचन केले आहे.

xxi या निवाड्याच्या तारखेपासून 4 महिन्यांच्या आत प्रतिवादीने विंग सी साठी पुढील सीसी प्राप्त न केल्यास, दावेदार विंग ए मधील 15 फ्लॅट (प्रतिवादीसाठी राखीव) विकण्याचा आणि विंग सी च्या नफ्याच्या नुकसानीविरूद्ध त्यातील विक्रीची रक्कम समायोजित करण्याचा अधिकार असेल.

xxii जर प्रतिवादीने विंग सी साठी आणखी सीसी प्राप्त केली आणि विंग सी साठी ओसी देखील या निवाड्यात विहित केलेल्या मुदतीच्या आत प्राप्त केली, परंतु प्रतिवादी विंग सी साठी ओसी मिळाल्याच्या तारखेपासून 4 महिन्यांच्या आत वरील (x) मध्ये

निर्देशानुसार दावेदारास 50 कोटी रुपये देत नाही किंवा 3.37 फ्लॅट आणि त्यासंबंधित पार्किंग जागा दावेदारास सरेंडर करत नाही, या कालावधीत प्रतिवादीला विंग सी मधील प्रतिवादीसाठी राखीव असलेले 3.37 फ्लॅट आणि त्यासंबंधित पार्किंग जागा विकण्याचा अधिकार असेल.

VI

xxiii प्रतिवादी या निवाड्याच्या तारखेपासून 4 महिन्यांच्या आत या कार्यवाहीचा दावेदार खर्च रु.1,50,00,000/- (रु. एक कोटी पन्नास लाख) देईल. या कारवाईचा खर्च प्रतिवादी स्वत: उचलणार आहे.

205. या निवाड्यात न देण्यात आलेल्या इतर सवलतींसाठी दावेदाराने केलेले दावे याद्वारे फेटाळले जातात. प्रतिवादीने केलेले सर्व प्रतिदावे देखील फेटाळले जातात.

206. अरोरा प्रॉपर्टीज अँड इन्व्हेस्टमेंटसाठी राखीव असलेल्या विंग ए मधील 5 फ्लॅट, विंग बी मधील 3 फ्लॅट आणि विंग सी मधील 4 फ्लॅट यापैकी एकाही फ्लॅटशी हा निवाडा संबंधित नाही; असे स्पष्ट करण्यात आले आहे, ज्यासाठी मुंबई उच्च न्यायालयाने 3 आणि 17 डिसेंबर 2013 रोजी 2013 च्या नोटीस ऑफ मोशन 147 च्या नोटीसमध्ये पारित केले आणि 2018 च्या दिवाणी अपील क्रमांक 7079 मध्ये 21 ऑगस्ट 2018 रोजी निर्णय आणि आदेशाद्वारे सर्वोच्च न्यायालयाने कोणते मनाई आदेश पुनर्संचयित केले आहेत.

.. ..

अवैध असल्याचा लवादाच्या निर्णयाचा फटका बँका आणि वित्तीय संस्थांनाही बसेल; असे मत एकल न्यायाधीशांनी व्यक्त केले. त्यामुळे लवाद न्यायाधिकरणाने आपल्या अधिकारक्षेत्राची पायमल्ली केली आहे; असे मत विद्वान एकल न्यायाधीशांनी व्यक्त केले. विद्वान एकल न्यायाधीशांनी असेही म्हटले आहे की लवाद न्यायाधिकरणासमोरील प्रतिवादी (येथे अपीलकर्ता) सदर 31 फ्लॅट विकण्याचा अधिकार आहे आणि त्याचे खरेदीदार लवादाचे कलम असलेल्या करारात पक्षकार नव्हते किंवा या करारानुसार दावा करीत नव्हते.

9. विद्वान एकल न्यायाधीशांनी लवादाच्या निर्णयाच्या त्या भागाचा ही उल्लेख केला, ज्यात अशी तरतूद होती की अपीलकर्त्याच्या फ्लॅटवर येथे आरोप असेल. विद्वान एकल न्यायाधीशाने असे म्हटले की, मालमत्तेवरील आरोप एकतर कायद्याच्या अंमलबजावणीने किंवा पक्षकारांच्या सहमतीने तयार केले जाऊ शकतात आणि या प्रकरणात, असा कोणताही करार झाला नाही. त्यामुळे दोषारोप पत्र तयार करण्याचे निर्देश अधिकारक्षेत्राबाहेर असल्याचे मत विद्वान एकल न्यायाधीशांनी व्यक्त केले. त्यानंतर विद्वान एकल न्यायाधीशांनी लवादाने दिलेल्या सवलतींचा संदर्भ दिला, तो (क) ते (ल), (एम) ते (क्यू), (टी), (यू) आणि (व्ही) या परिच्छेदातील परिच्छेद 203 मध्ये दिला. विद्वान एकल न्यायाधीशांच्या मते काही सवलती केवळ निवाड्याच्या अंमलबजावणीतच देता आल्या असत्या. तसेच विद्वान एकल न्यायाधीशांनी असे म्हटले आहे की, निवाड्याच्या परिच्छेद 203 मधील खंड (xi) ते (xii) आणि (xiii) ते (xvi)

अन्वये अपीलकर्त्याला विहित मुदतीत अधिकाऱ्यांकडून अनेक परवानग्या मिळविण्यासाठी विविध कृत्ये करण्याचे निर्देश देण्यात आले होते आणि अशा अनुपालनाच्या आधारे अनेक कागदपत्रांच्या अंमलबजावणीसाठी पुढील निर्देश जारी करण्यात आले होते, इत्यादी. ज्या अधिकाऱ्यांकडून अपीलकर्त्याला विविध परवानग्या घेण्याचे निर्देश देण्यात आले होते; ते लवादाच्या कार्यवाहीपूर्वी पक्षकार नव्हते. उपरोक्त कलमांमध्ये जारी केलेल्या निर्देशांवर न्यायालयाच्या सतत देखरेखीची आवश्यकता आहे, असेही विद्वान एकल न्यायाधीशांनी नमूद केले. त्यामुळे विशिष्ट मदत कायदा 1963 मधील तरतुदी लक्षात घेता लवाद लवादाने अशा सवलती द्यायला नको होत्या.

10. 7 मार्च 2012 च्या आशयपत्राच्या आधारे लवाद न्यायाधिकरणासमोर केलेल्या दाव्यात विशिष्ट कामगिरी ची मागणी करण्यात आली असली तरी लवाद लवादाने 2010 च्या आशयपत्राच्या आधारे विशिष्ट कामगिरी केली, असेही एकल न्यायाधीशांनी नमूद केले. विद्वान एकल न्यायाधीशांनी असेही म्हटले आहे की विद्वान लवाद किंवा न्यायालय या निर्णयानुसार अपीलकर्ता त्याच्या इतर मालमत्तांमध्ये 107 पीएपी स्थलांतरित करू शकतो की नाही? यावर देखरेख ठेवू शकत नाही. तसेच परवानग्या मिळविणे, पीएपी स्थलांतरित करणे आदी सर्व कार्यक्रमांची साखळी पूर्ण केल्यानंतरच सहावा ते 22 वा मजला बांधण्याच्या निर्देशाची अंमलबजावणी होऊ शकते; असे निदर्शनास आले. विद्वान एकल न्यायाधीशाने असे म्हटले आहे की सध्याच्या खटल्यात विशिष्ट कामगिरी देण्याला विशिष्ट मदत अधिनियम, 1963 च्या कलम 14 चा फटका बसेल; कारण अशा

कराराच्या अंमलबजावणीत न्यायालयाचे सतत पर्यवेक्षण आवश्यक आहे. रेकॉर्डवरील मजकूर पाहिल्यावर विद्वान एकल न्यायाधीशांनी असेही म्हटले की, प्रतिवादीने आपली कर्तव्ये पार पाडण्याची तयारी सिद्ध केलेली नाही. विद्वान एकल न्यायाधीशांनी असे म्हटले की विशिष्ट कामगिरीचा दिलासा विवेकाधीन असल्याने प्रतिवादीचे वर्तन लवाद न्यायाधिकरणाने विचारात घ्यायला हवे होते.

11. प्रतिवादीने केलेल्या कथित दिरंगाईमुळे 19 जुलै 2016 ते निकालाच्या तारखेपर्यंतच्या कालावधीसाठी 53 कोटी रुपयांच्या नुकसानभरपाईचा निर्णय विद्वान एकल न्यायाधीशांनी हाताळला. 53 कोटी रुपयांच्या नुकसानभरपाईची मदत देताना रेकॉर्डवरील पुराव्यांकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष करण्यात आल्याचे मत एकल न्यायाधीशांनी व्यक्त केले. विद्वान एकल न्यायाधीशांनी नोंदवले की लवाद न्यायाधिकरणाने साक्षीदारांच्या जबानीतील केवळ काही भागाचा संदर्भ दिला आणि उर्वरित गोष्टींकडे दुर्लक्ष केले. शिवाय इतर प्रकल्प पूर्ण करण्यात अपीलकर्त्याकडून झालेला विलंब हा युक्तिवाद किंवा सिद्धही नाही; असे मत एकल न्यायाधीशांनी व्यक्त केले. शिवाय अपीलकर्त्याच्या वतीने इतर प्रकल्प पूर्ण होण्यास उशीर झाला असे गृहीत धरले तरी विशिष्ट कामगिरीसाठी दिलासा देण्याचा कोणताही आधार ठरणार नाही; असे मत विद्वान एकल न्यायाधीशांनी व्यक्त केले. विद्वान एकल न्यायाधीशांनी परिच्छेद 168 मध्ये लवाद न्यायाधिकरणाच्या दृष्टिकोनाबद्दल काही तरी नोंदवले. टाइम्स ऑफ इंडियामधील अन्य विकासकाच्या प्रकल्पाच्या वृत्ताचा आधार विद्वान लवादाने घेतल्याबद्दल विद्वान

एकल न्यायाधीशांनी आक्षेप घेतला. युक्तिवाद संपल्यानंतर ही बातमी प्रसिद्ध करण्यात आल्याचे विद्वान एकल न्यायाधीशांनी नमूद केले. शिवाय विद्वान एकल न्यायाधीशांना असे आढळले की सामग्रीवर अवलंबून राहणे, रेकॉर्डचा भाग न बनणे, नैसर्गिक न्यायाच्या तत्त्वांचे उल्लंघन आहे. विद्वान एकल न्यायाधीशांनी नोंदवलेला एक स्पष्ट निष्कर्ष असा आहे की विद्वान लवादाने दोन्ही पक्षांनी जोडलेल्या पुराव्यांना वेगवेगळे निकष लावले आहेत. त्यामुळे लवाद न्यायाधिकरणाने पक्षकारांना समान मानले नाही.

12. नुकसान भरपाईचा दावा देण्यासाठी फ्लॅटच्या प्रति चौरस फूट दराने व्यवहार करताना लवाद न्यायाधिकरणाने रेकॉर्डवरील पुराव्यांकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष केले; ज्यावरून प्रतिवादीने कमी दराने फ्लॅट विकल्याचे दिसून आले. प्रतिदावा फेटाळताना नोंदवलेल्या निष्कर्षावरही विद्वान एकल न्यायाधीशांनी चर्चा केली. या इमारतीची भारवहन क्षमता 22 मजल्यांची नाही; असा निष्कर्ष लवादाने काढला असला तरी प्रतिवादीने या इमारतीची भारवहन क्षमता सिद्ध केली नाही, असे मत एकल न्यायाधीशांनी व्यक्त केले. व्याजमुक्त ठेवींवर व्याज देणे कराराच्या अटींच्या विरुद्ध आहे; जे पेटंट बेकायदेशीरपणा दर्शविते, असेही विद्वान एकल न्यायाधीशांनी म्हटले आहे. तथापि विद्वान एकल न्यायाधीशांनी अपीलकर्त्याने विद्वान मध्यस्थावर केलेला पक्षपातीपणाचा आरोप फेटाळून लावला.

13. विद्वान एकल न्यायाधीशाच्या निर्णयात निवाड्याला आव्हान देण्याच्या गुणवत्तेचा अतिशय सविस्तर विचार केला आहे. यावर भर देण्यासाठी आम्ही केवळ विद्वान एकल न्यायाधीशाच्या भौतिक निष्कर्षांचा उदाहरणाद्वारे उल्लेख केला आहे.

14. आता आपण लवाद कायद्याच्या कलम 37 अन्वये अपिलात खंडपीठाच्या निर्णयाकडे वळू. खंडपीठाचा दृष्टिकोन या निर्णयाच्या परिच्छेद 4 मध्ये प्रतिबिंबित होतो; ज्यात असे म्हटले आहे:

> **'4. पक्षकारांच्या वकिलांचे म्हणणे ऐकून घेतल्यानंतर आमचे असे मत होते की, हा आदेश रद्द करणे आवश्यक आहे आणि हे प्रकरण विचारार्थ विद्वान एकल न्यायाधीशांकडे सोपवण्याची गरज आहे. सविस्तर कारणांशिवाय, संमतीने, सर्व युक्तिवाद खुले ठेवून अपील रिमांड केले जाऊ शकते; असे आम्ही पक्षकारांच्या वकिलांसमोर मांडले होते. अपीलकर्ता तयार होता परंतु प्रतिवादी तयार नव्हता. त्यामुळे रिमांडची गरज का आहे? याचे सविस्तर कारण देणे आवश्यक आहे.** या संदर्भात आम्ही या प्रकरणातील मूळ वस्तुस्थिती, प्रतिस्पर्धी युक्तिवाद, निवाडा आणि आक्षेपार्ह आदेश यांचा थोडक्यात उल्लेख केला आहे. या वादाची वस्तुस्थिती या निवाड्यात आणि विद्वान एकल न्यायाधीशांनी सविस्तर पणे सांगितली आहे. वस्तुस्थितीचा सारांश खालीलप्रमाणे आहे.
>
> .. .. ..

(जोर जोडला)

परिच्छेद 42 आणि 43 मध्ये खंडपीठाने असे म्हटले:

‘ 42. अन्यथा हा निवाडा रद्द करण्यासाठी एवढी सविस्तर वस्तुनिष्ठ चौकशी करता येईल का? असा प्रश्न निर्माण होईल. विकृतीने ग्रासलेल्या या निष्कर्षापर्यंत पोचण्यासाठी निवाड्याचे बारकाईने विश्लेषण करून इतर शक्यता नाकारण्यात आल्या. नुसता निष्कर्ष सांगणे पुरेसे नाही. शिवाय कायद्याच्या कलम 34 अन्वये असा निष्कर्ष कधी काढता येईल? हा वादाचा मुद्दा आहे; त्याकडेही लक्ष देण्याची गरज आहे.

43. परिच्छेद 161 आणि 162 मधील आदेशात विशिष्ट कामगिरी प्रदान करण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या विवेकाधिकारावर नियंत्रण ठेवणाऱ्या कायद्याच्या तत्त्वाचा संदर्भ देण्यात आला आहे.

परिच्छेद 163 मध्ये असे म्हटले आहे की, 'रेकॉर्डचे अवलोकन' हे सूचित करेल की अपीलकर्त्याने आपण तयार आणि इच्छुक असल्याचे सिद्ध केले नाही. जेव्हा अपीलकर्त्याने असा युक्तिवाद करण्याचा प्रयत्न केला की अपीलकर्ता तयार आणि इच्छुक आहे; तेव्हा परिच्छेद 164 मध्ये ते हाताळले गेले. जोपर्यंत प्रतिवादीने अपीलकर्त्याचे पूर्ण समाधान केले नाही की त्याने 107 *पीएपीच्या* इतर भूखंडावर स्थलांतरित करण्यासाठी योग्य तरतूद केली आहे, तोपर्यंत अपीलकर्त्याला इमारतीचे बांधकाम पुढे नेण्याची आवश्यकता

नाही, असे अपीलकर्त्याचे म्हणणे स्वीकारले गेले नाही. मात्र अपीलकर्त्याची ही भूमिका का फेटाळण्यात आली? याबाबत कोणतीही चर्चा झालेली नाही.

.. ..'

(जोर जोडला)

या निकालात विद्वान एकल न्यायाधीशांनी नोंदवलेल्या काही निष्कर्षांवर टीका करण्यात आली आहे. शेवटी खंडपीठाने या निर्णयाच्या परिच्छेद 61 आणि 62 मध्ये असे म्हटले:

' 61. निवाडा रद्द करण्यापूर्वी दोन्ही पक्षांनी उपस्थित केलेल्या अनेक मुद्यांकडे संबंधित आदेशात लक्ष देण्यात आलेले नाही; हे लक्षात घेता वरील कारणांमुळे आम्ही सुनावणी विद्वान एकल न्यायाधीशांकडे सोपविण्याचा आदेश रद्द करण्यास इच्छुक आहोत. पुढे निवाड्यांतर्गतच. प्रश्न आता नुकसानीचा राहील.

62. प्रतिवादीने दाखल केलेल्या याचिकेवर पुनर्विचार करण्याची आवश्यकता आहे; असे आमचे मत असल्याने आम्ही या वादात आणि आमच्या चर्चेत खोलात जाणे टाळतो; ज्यात केवळ हे अधोरेखित केले गेले आहे की आक्षेपार्ह आदेश अतर्क्य का आहे? आणि म्हणूनच पुनर्विचारासाठी बाजूला ठेवण्याची आवश्यकता आहे.

.. ..'

त्यामुळे, अखेर कलम 34 अन्वये याचिकेवर नव्याने सुनावणी घेण्याचे आदेश विद्वान एकल न्यायाधीशांना देण्यात आले.

15. लवाद कायद्याच्या कलम 34 अन्वये याचिकेतील हस्तक्षेपाच्या मर्यादित व्याप्तीवर आपण लक्ष केंद्रित करण्याची आवश्यकता नाही. ती स्थिती अतिशय व्यवस्थित ठरलेली आहे. तथापि कलम 37(1)(सी) अंतर्गत अपील ***एमएमटीसी लिमिटेड विरुद्ध .वेदांता लिमिटेड*** [1] च्या *प्रकरणात लवाद कायद्याचा संबंध आहे*, परिच्छेद 14 मध्ये या न्यायालयाने असे म्हटले:

> **' 14. कलम 37 नुसार कलम 34 अन्वये करण्यात आलेल्या आदेशात हस्तक्षेप करण्याबाबत कलम 37 अन्वये असा हस्तक्षेप कलम 34 अन्वये घालून दिलेल्या निर्बंधांच्या पलीकडे जाऊ शकत नाही; यावर वाद घालता येणार नाही. दुसऱ्या शब्दांत न्यायालय निवाड्याच्या गुणवत्तेचे स्वतंत्र मूल्यमापन करू शकत नाही आणि केवळ कलम 34 अन्वये न्यायालयाने अधिकाराचा वापर तरतुदीच्या व्याप्तीपेक्षा जास्त केलेला नाही; याची खातरजमा केली पाहिजे.** त्यामुळे कलम 34 अन्वये न्यायालयाने आणि कलम 37 अन्वये अपीलात लवादाच्या निर्णयावर शिक्कामोर्तब केल्यास या

---

1 [2019] 3 एससीआर 1023 : (2019) 4 एससीसी 163

न्यायालयाने अशा समवर्ती निष्कर्षांना छेद देण्यासाठी अत्यंत सावध आणि संथ गतीने काम केले पाहिजे; हे स्पष्ट आहे.'

(जोर जोडला)

यूएचएल पॉवर कंपनीलिमिटेड विरुद्ध हिमाचल प्रदेश राज्य[2] *या खटल्यात या न्यायालयाच्या दुसऱ्या निर्णयात,* परिच्छेद 16 मध्ये असे म्हटले होते:

' 16. लवाद कायद्याच्या कलम 34 अन्वये न्यायालयांना देण्यात आलेले अधिकारक्षेत्र बऱ्यापैकी संकुचित आहे. जेव्हा लवाद कायद्याच्या कलम 37 अन्वये अपिलाची व्याप्ती येते तेव्हा एखाद्या आदेशाची तपासणी करणे, निर्णय रद्द करणे किंवा रद्द करण्यास नकार देणे हे अपीलीय न्यायालयाचे अधिकार क्षेत्र अधिक मर्यादित असते. एमएमटीसी लिमिटेड विरुद्ध वेदांत लि. [एमएमटीसी लिमिटेड विरुद्ध वेदांत लि., (2019) 4 एससीसी 163: (2019) 2 एससीसी (दिवाणी) 293] , लवाद कायद्याच्या कलम 34 अन्वये अधिकारांचा वापर करून उच्च न्यायालयाला इतके मर्यादित अधिकार क्षेत्र देण्यामागची कारणे खालील शब्दांत स्पष्ट केली आहेत : (एससीसी पृ. 166-67, परिच्छेद 11)

' 11. कलम 34 च्या बाबतीत न्यायालय लवादाच्या निर्णयावर अपिलात बसणार नाही आणि कलम 34(2)(बी)(2) अंतर्गत

2 [2022] 1 एससीआर 1 : (2022) 4 एससीसी 116

प्रदान केलेल्या मर्यादित आधारावर गुणवत्तेच्या आधारावर हस्तक्षेप करू शकते; म्हणजेच जर हा निर्णय भारताच्या सार्वजनिक धोरणाच्या विरोधात असेल तर ही स्थिती आतापर्यंत चांगली चव्हाट्यावर आली आहे. 2015 मध्ये 1996 च्या कायद्यात सुधारणा करण्यापूर्वी या न्यायालयाच्या निर्णयांद्वारे स्पष्ट केलेल्या कायदेशीर भूमिकेनुसार, भारतीय सार्वजनिक धोरणाचे उल्लंघन, पर्यायाने भारतीय कायद्याच्या मूलभूत धोरणाचे उल्लंघन, भारताच्या हिताचे उल्लंघन, न्याय किंवा नैतिकतेशी संघर्ष आणि लवादाच्या निर्णयात पेटंट बेकायदेशीरतेचे अस्तित्व यांचा समावेश आहे. याव्यतिरिक्त, 'भारतीय कायद्याचे मूलभूत धोरण' या संकल्पनेत कायदे आणि न्यायालयीन उदाहरणांचे पालन, न्यायालयीन दृष्टीकोन अवलंबणे, नैसर्गिक न्यायाच्या तत्त्वांचे पालन आणि वेडनेसबरी [असोसिएटेड प्रोव्हिन्शियल पिक्चर हाऊसेस लिमिटेड विरुद्ध वेडनेसबरी कॉर्पोरेशन, (1948) 1 केबी 223 (सीए)] वाजवीपणा समाविष्ट असेल. शिवाय पेटंट बेकायदेशीरपणा म्हणजे भारताच्या मूलभूत कायद्याचे उल्लंघन, 1996 च्या कायद्याचे उल्लंघन आणि करारातील अटींचे उल्लंघन असे मानले गेले आहे.

(जोर जोडला)

कोकण रेल्वेकॉर्पोरेशन लिमिटेड विरुद्ध चिनाब पूल प्रकल्प उपक्रम [3] *या प्रकरणात या न्यायालयाच्या निर्णयात* परिच्छेद 18 मध्ये असे म्हटले होते:

> **'18. प्रारंभी, आम्ही असे सांगू शकतो की कायद्याच्या कलम 37 अंतर्गत न्यायालयाचे अधिकारक्षेत्र, एमएमटीसी लिमिटेड विरुद्ध वेदांत लिमिटेड [एमएमटीसी लिमिटेड विरुद्ध वेदांत लि., (2019) 4 एससीसी 163 : (2019) 2 एससीसी (सीआयव्ही) 293), या प्रकरणात या न्यायालयाने स्पष्ट केले आहे की कायद्याच्या कलम 34 अन्वये न्यायालयाच्या अधिकारक्षेत्रासारखे आहे.** [आयडी, एससीसी पृष्ठ 167, पॅरा 14:"14] कलम 37 नुसार कलम 34 अन्वये करण्यात आलेल्या आदेशात हस्तक्षेप करण्याबाबत कलम 37 अन्वये असा हस्तक्षेप कलम 34 अन्वये घालून दिलेल्या निर्बंधांच्या पलीकडे जाऊ शकत नाही; यावर वाद घालता येणार नाही. दुसऱ्या शब्दांत न्यायालय निवाड्याच्या गुणवत्तेचे स्वतंत्र मूल्यमापन करू शकत नाही आणि केवळ कलम 34 अन्वये न्यायालयाने अधिकाराचा वापर तरतुदीच्या व्याप्तीपेक्षा जास्त केलेला नाही; याची खातरजमा केली पाहिजे.] **कायद्याच्या कलम 37 अन्वये अपीलात एखाद्या आदेशाची तपासणी करताना, एखादा निकाल रद्द करण्यात किंवा रद्द करण्यास नकार**

---

3 [2023] 11 एससीआर 215 : (2023) 9 एससीसी 85

देताना न्यायालयाचा हस्तक्षेप मर्यादित आहे आणि कायद्याच्या कलम 34 अन्वये आव्हान देण्यासारख्याच आधारांच्या अधीन आहे.'

(जोर जोडला)

16. कलम 34 अन्वये याचिकेतील निर्णयाविरुद्ध कलम 37 अन्वये अपील हाताळणाऱ्या अपीलीय न्यायालयाचे अधिकारक्षेत्र कलम 34 अन्वये याचिका हाताळणाऱ्या न्यायालयाच्या अधिकारक्षेत्रापेक्षा अधिक मर्यादित आहे. कलम 34 अन्वये याचिकेत उपलब्ध असलेल्या आव्हानाच्या आधारापुरतेच कलम 34 न्यायालय मर्यादित राहिले आहे का? याचा विचार करणे हे अपीलीय न्यायालयाचे कर्तव्य आहे. कलम 37 अन्वये अपीलीय न्यायालयाचे अंतिम कार्य कलम 34 अंतर्गत अधिकारक्षेत्राचा योग्य किंवा चुकीचा वापर केला गेला आहे की नाही? हे ठरविणे आहे. हे करताना अपीलीय न्यायालय कलम 34 न्यायालयाला जे अधिकार आणि अधिकारक्षेत्र आहे तेच अधिकार आणि अधिकारक्षेत्र तेवढ्याच मर्यादांसह वापरू शकते.

17. लवाद कायद्याच्या कलम 34 अन्वये याचिकेवर निर्णय देताना अभ्यासू एकल न्यायाधीशांनी बारमध्ये केलेले युक्तिवाद, लवादाने नोंदवलेले निष्कर्ष आणि निर्णयाची बेकायदेशीरता किंवा विकृती या मुद्यांचा अतिशय सविस्तर विचार केला आहे. लवादाच्या निर्णयांतर्गत जारी केलेल्या निर्देशांशी संबंधित कथित पेटंट बेकायदेशीरतेचा सामना करताना तपशीलवार कारणे नोंदविण्यात आली आहेत. विद्वान एकल न्यायाधीशाने नोंदवलेल्या निष्कर्षांचे स्वरूप लक्षात घेता अपीलीय न्यायालयाचे काम

उपरोक्त निष्कर्षांची छाननी करणे आणि गुणवत्तेच्या आधारे कोणत्या ना कोणत्या मार्गाने निर्णय घेणे हे होते. या प्रकरणात विद्वान एकल न्यायाधीशांच्या निर्णयात पक्षकारांनी उपस्थित केलेल्या अनेक मुद्द्यांकडे लक्ष दिले जात नाही; हा अपीलीय खंडपीठाचा निष्कर्ष अजिबात टिकवता येणार नाही.

18. लवाद कायद्याच्या कलम 34 आणि 37 अन्वये विद्वान लवाद आणि न्यायालयासमोरील कार्यवाहीला सीपीसीच्या तरतुदी लागू करण्यात आलेल्या नाहीत. विधिमंडळाचा हेतू लवाद कायद्याच्या कलम 19(1) मध्ये प्रतिबिंबित होतो; ज्यात अशी तरतूद आहे की लवाद न्यायाधिकरण सीपीसीच्या तरतुदीस बांधील नाही. त्यामुळेच कलम 34 आणि 37(1)(सी) अन्वये होणाऱ्या कारवाईला सीपीसीच्या तरतुदी लागू करण्यात आलेल्या नाहीत. सीपीसीच्या तरतुदी लागू नाहीत म्हणून आम्ही तसे सुचवतही नाही. कलम 37(1)(सी) अन्वये अपिलाचा निपटारा करणारे अपीलीय न्यायालय कोठडीचा आदेश देण्यास असमर्थ आहे. अपिलीय प्राधिकरणाकडे रिमांड देण्याचा अधिकार असल्याशिवाय अपिलाचा उपाय प्रभावी ठरणार नाही. लवाद कायद्यात कलम 37(1)(सी) अन्वये अपीलीय न्यायालयाच्या कोठडीचा आदेश देण्याच्या अधिकारावर कोणतेही वैधानिक बंधन नाही. मात्र लवाद कायद्याची योजना पाहता अपवादात्मक परिस्थितीमुळे रिमांडचा आदेश अपरिहार्य असेल तरच अपीलीय न्यायालय रिमांडच्या अधिकाराचा वापर करू शकते. अशी अपवादात्मक प्रकरणे असू शकतात; जिथे लवाद

कायद्याच्या कलम 37 अंतर्गत अपीलात रिमांडची आवश्यकता असू शकते. काही अपवादात्मक प्रकरणे उदाहरणाद्वारे सांगता येतील:

(i) लवाद कायद्याच्या कलम 34 अन्वये याचिकेच्या सारांशांच्या गुणवत्तेचा विचार न करता निकाली काढली जाते.

(ii) कलम 34 अन्वये याचिकेतील प्रतिवादीला नोटीस न देता निवाड्यात हस्तक्षेप केला जातो. आणि

(iii) कलम 34 अन्वये कारवाईत निर्णय तेव्हा दिला जातो; जेव्हा एक किंवा अधिक प्रतिस्पर्धी पक्षांचा मृत्यू होतो आणि त्यांच्या कायदेशीर प्रतिनिधींना रेकॉर्डवर आणले जात नाही.

19. लवाद कायद्याच्या उद्दिष्टे आणि कारणांच्या निवेदनात नमूद केलेली काही उद्दिष्टे अतिशय समर्पक आहेत जी खालीलप्रमाणे आहेत:

4. या विधेयकाची मुख्य उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत:-

(i) आंतरराष्ट्रीय व्यावसायिक लवाद आणि सामंजस्य तसेच देशांतर्गत लवाद आणि सामंजस्य यांचा सर्वंकष समावेश करणे;

(ii) **न्याय्य, कार्यक्षम आणि विशिष्ट लवादाच्या गरजा पूर्ण करण्यास सक्षम अशा लवाद प्रक्रियेची तरतूद करणे.**

(iii) लवाद न्यायाधिकरण आपल्या लवादाच्या निर्णयाची कारणे देईल अशी तरतूद करणे.

(iv) लवाद न्यायाधिकरण आपल्या कार्यक्षेत्राच्या मर्यादेत राहील याची खात्री करणे.

(v) **लवादाच्या प्रक्रियेत न्यायालयांची पर्यवेक्षकीय भूमिका कमी करणे.**

.....'

(जोर जोडला)

2015 चे दुरुस्ती विधेयक आणताना लवादाची कार्यवाही पूर्ण होण्यास बराच विलंब होत असल्याचे उद्दिष्ट व कारणांमध्ये विधिमंडळाने नमूद केले आहे. विधेयकाची उद्दिष्टे व कारणे यांच्या परिच्छेद 6 व 7 मध्ये विधिमंडळाने असे म्हटले आहे:

' 6. लवाद आणि सामंजस्य (सुधारणा) अध्यादेश, 2015 च्या जागी लवाद आणि सामंजस्य (सुधारणा) विधेयक, 2015 सादर करण्याचा प्रस्ताव आहे; ज्यात इतर गोष्टींसह खालील तरतुदी आहेत. उदा.

(i) आंतरराष्ट्रीय व्यावसायिक लवादांच्या बाबतीत न्यायालय उच्च न्यायालय असावे; अशी तरतूद करण्यासाठी 'न्यायालया' च्या व्याख्येत सुधारणा करणे.

(ii) लवादाची जागा भारताबाहेर असली तरी अंतरिम उपाययोजना वगैरे देण्याच्या अधिकारक्षेत्राचा वापर भारतीय न्यायालय करू शकेल याची खात्री करणे.

(iii) मध्यस्थ नेमण्याचा अर्ज उच्च न्यायालय किंवा सर्वोच्च न्यायालय शक्य तितक्या जलद गतीने निकाली काढेल आणि साठ दिवसांच्या कालावधीत प्रकरण निकाली काढण्याचा प्रयत्न करेल.

(iv) मध्यस्थ नेमण्याच्या कोणत्याही अर्जावर विचार करताना उच्च न्यायालय किंवा सर्वोच्च न्यायालय प्रथमदर्शनी लवाद कराराच्या अस्तित्वाची तपासणी करेल; इतर मुद्द्यांवर नाही.

(v) **अशी तरतूद करणे की लवाद न्यायाधिकरण संदर्भ प्रविष्ट केल्याच्या तारखेपासून बारा महिन्यांच्या कालावधीत आपला निर्णय देईल आणि पक्षकार, तथापि, असा कालावधी सहा महिन्यांपर्यंत वाढवू शकतील; ज्या कालावधीच्या पलीकडे पुरेशी कारणे देऊन केवळ न्यायालयाद्वारे मुदतवाढ दिली जाऊ शकते.**

(vi) एक आदर्श शुल्क अनुसूची प्रदान करणे ज्याच्या आधारे उच्च न्यायालये लवाद न्यायाधिकरणाचे शुल्क निश्चित करण्याच्या उद्देशाने नियम तयार करू शकतात; जेथे उच्च न्यायालय कायद्याच्या कलम 11 नुसार मध्यस्थाची नेमणूक करते.

(vii) अशी तरतूद करणे की वादग्रस्त पक्षकार कोणत्याही टप्प्यावर लेखी सहमती दर्शवू शकतात की त्यांचा वाद जलदगती प्रक्रियेद्वारे सोडविला जावा आणि अशा प्रकरणांमध्ये सहा महिन्यांच्या कालावधीत निकाल दिला जाईल.

(viii) मध्यस्थ म्हणून संभाव्य नियुक्तीसंदर्भात एखाद्या व्यक्तीशी संपर्क साधला जातो तेव्हा मध्यस्थांच्या तटस्थतेची तरतूद करणे.

(ix) **या निवाड्याला आव्हान देण्यासाठी तो अर्ज न्यायालयाने वर्षभरात निकाली काढावा.**

7. **विधेयकात प्रस्तावित सुधारणांमुळे लवादाची प्रक्रिया वापरकर्त्यास अधिक अनुकूल, किफायतशीर होईल आणि प्रकरणे जलद गतीने निकाली निघतील.**

(जोर जोडला)

लवाद कायद्याचा उद्देश न्याय्य, कार्यक्षम आणि विशिष्ट लवादाच्या गरजा पूर्ण करण्यास सक्षम अशी लवाद प्रक्रिया प्रदान करणे आहे. या निर्णयाला आव्हान देण्यासाठी दाखल करण्यात आलेली लवादाची कार्यवाही जलदगतीने पूर्ण व्हावी; हा यामागचा उद्देश आहे. ही कार्यवाही किफायतशीर असावी लागते. न्यायालयांची पर्यवेक्षकीय भूमिका अत्यंत मर्यादित आहे. शिवाय सीपीसीच्या कलम 89 मध्ये प्रदान केलेल्या पर्यायी विवाद निवारण यंत्रणेच्या पद्धतींपैकी लवाद हा एक मार्ग आहे; याकडे आपण दुर्लक्ष करू शकत नाही. लवाद कायद्याच्या कलम 37 अन्वये अपिलांचा निपटारा करणारी न्यायालये नियमितपणे कोठडीचे आदेश देऊ लागल्यास लवादाची प्रक्रिया कार्यक्षम होणार नाही. ते किफायतशीर ठरणार नाही. अशा आदेशांमुळे कार्यवाही पूर्ण होण्यास उशीर होईल आणि त्यामुळे लवाद कायद्याचा उद्देशच नष्ट होईल. त्यामुळे रिमांड अपरिहार्य असलेल्या अपवादात्मक प्रकरणांमध्येच कलम 37 न्यायालयाकडून कोठडीचा आदेश दिला जाऊ

शकतो. आधी पाहिल्याप्रमाणे कलम 34 अन्वये याचिकेतील हस्तक्षेपाची व्याप्ती अतिशय संकुचित आहे. लवाद कायद्याच्या कलम 37 अन्वये कार्यक्षेत्र संकुचित आहे. लवाद कायद्यातील उद्दिष्टे आणि लवाद न्यायाधिकरणाच्या निर्णयात हस्तक्षेप करण्यासाठी न्यायालयांना उपलब्ध असलेली मर्यादित व्याप्ती लक्षात घेता; भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 136 अन्वये आपल्या कार्यक्षेत्रात लवाद कायद्याच्या कलम 34 आणि 37 अन्वये निर्णय हाताळताना या न्यायालयाला सावध राहावे लागेल. स्वत:च्या इच्छेने पक्षकार पारंपरिक दिवाणी न्यायालयांसमोर उपाय शोधण्याऐवजी लवादाकडे जाणे पसंत करतात. म्हणूनच लवादाच्या निर्णयांचा निपटारा करताना न्यायालयांनी अतिशय पुराणमतवादी असले पाहिजे आणि लवाद कायद्याच्या कलम 34 अन्वये काटेकोरपणे उपलब्ध असलेल्या आधारांपुरते स्वतःला मर्यादित ठेवले पाहिजे.

20. या प्रकरणातील वस्तुस्थिती पाहता ही कोठडी पूर्णपणे अयोग्य होती. याचे कारण असे की, विद्वान एकल न्यायाधीशांनी कलम 34 च्या याचिकेतील आव्हानाचे गुणधर्म सविस्तरपणे हाताळले आहेत. कलम 37 अन्वये न्यायालयाने दिलेल्या तर्कसंगत निर्णयाचा फायदा या न्यायालयाला झाला पाहिजे. या प्रकरणात लवाद कायद्याच्या कलम 34 अन्वये याचिकेवर निर्णय देताना विद्वान एकल न्यायाधीशांनी हाताळलेले सर्व मुद्दे हाताळणाऱ्या अपीलीय न्यायालयाच्या निर्णयाचा आम्हाला लाभ होत नाही. त्यामुळे या न्यायालयाने लवादाचा निकाल आणि कलम 34 न्यायालयाने नोंदवलेले निष्कर्ष पाहून कलम 37 न्यायालयाच्या अधिकारक्षेत्राचा वापर करणे योग्य ठरणार नाही. कलम

37 न्यायालयाने जे करणे आवश्यक होते; ते जर आपण केले तर ते पक्षकारांवर अन्याय ठरेल कारण आपल्यासमोरील अयशस्वी पक्ष आव्हानाच्या एका व्यासपीठापासून वंचित राहील. त्यामुळे खंडपीठाचा आक्षेपार्ह निर्णय रद्द करून लवादाचा निर्णय आणि कलम 34 न्यायालयाच्या निर्णयाचा विचार करून गुणवत्तेच्या आधारे अपिलांवर निर्णय घ्यावा; अशी विनंती खंडपीठाला करण्याशिवाय पर्याय नाही.

21. या निर्णयात भाग घेण्यापूर्वी आपण आपल्या न्यायालयीन अनुभवाच्या आधारे काही गंभीर चिंता नोंदवल्या पाहिजेत. एका पाठोपाठ एक खटल्यात आम्हाला असे दिसून येते की लवादाची कार्यवाही अत्यंत जड युक्तिवाद आणि पुरावे आणि खूप लांबलचक, वेळखाऊ युक्तिवादांचा पर्याय बनली आहे; ज्यामुळे खूप लांबलचक निकाल दिले गेले आहेत. शिवाय प्रासंगिक किंवा अप्रासंगिक अशा अनेक उदाहरणांवर अवलंबून राहण्याची प्रवृत्ती आहे. या सगळ्याचा परिणाम असा होतो की, कलम 34 आणि 37 च्या कार्यवाहीत न्यायालयांसमोर खूप प्रदीर्घ सुनावणी होते.

22. उदाहरणाद्वारे आपण सध्याच्या प्रकरणातील तथ्यात्मक पैलूंचा उल्लेख करीत आहोत. हा निवाडा 139 पानांचा आहे. लवाद कायद्याच्या कलम 34 अन्वये ही याचिका 93 पानांची असून त्यात 151 आधारांचा समावेश आहे. कलम 34 अन्वये या याचिकेवर सुनावणी करणाऱ्या विद्वान एकल न्यायाधीशांचा निकाल 101 पानांचा आहे. त्यातील एक घटक म्हणजे 35 हून अधिक निर्णयांवर पक्षकारांनी विद्वान एकल न्यायाधीशांसमोर विश्वास ठेवला होता. याच मुद्द्यावर समान मते घेऊन अनेक निकाल देण्यात आले

आहेत. मुंबई उच्च न्यायालयातील प्रथेनुसार लवाद कायद्याच्या कलम 37 अन्वये अपीलाच्या निवेदनात तथ्य नसून केवळ आव्हानाचे आधार असतात. प्रतिवादीने 46 पानांच्या अपीलाच्या निवेदनात 164 आधारांचा समावेश करण्यात आला आहे. लवाद कायद्याच्या कलम 34 व 37 अन्वये हस्तक्षेपाची संकुचित व्याप्ती लक्षात घेता कलम 34 अन्वये दाखल केलेल्या याचिकेत 151 कारणे आणि कलम 37 अन्वये अपिलात 164 आधार कसे असू शकतात; हे आपण समजू शकत नाही. या आवाहनाचा सारांश 45 पानांचा असून त्यात तब्बल 54 आव्हाने आहेत यात नवल नाही.

23. अनेक प्रकरणांमध्ये कलम 34 आणि 37 अन्वये होणारी कार्यवाही ही सीपीसीच्या कलम 96 अन्वये अपील असल्यासारखी वागणूक दिली जात आहे. कलम 34 अन्वये दाखल नसलेल्या याचिकांमध्ये बारचे सदस्य अनेक कारणे घेतात; तेव्हा कायद्यात उपलब्ध नसलेल्या सर्व आधारांचा आग्रह धरून न्यायालयाचा वेळ वाया घालवण्याकडे कल असतो. प्रचंड प्रलंबित प्रकरणे लक्षात घेता आपल्या न्यायालयांचा वेळ मौल्यवान आहे. हे मोठ्या प्रमाणात घडत आहे. या सगळ्यामुळे लवादाची प्रक्रिया अकार्यक्षम आणि अन्यायकारक ठरते. कलम 34 अन्वये याचिका आणि कलम 37 अन्वये अपिलांमध्ये केवळ कायदेशीररित्या मान्य असलेल्या कारणांचा समावेश करून बारच्या सदस्यांनी संयम दाखविण्याची वेळ आली आहे. लवादाच्या कार्यवाहीशी संबंधित प्रत्येकाने हे लक्षात ठेवले पाहिजे की संक्षिप्ततेमुळे लवादाची कार्यवाही आणि कलम 34 आणि 37 अंतर्गत कार्यवाही अधिक प्रभावी होईल. आम्ही एवढेच म्हणतो

की सर्व भागधारकांनी आत्मपरीक्षण करणे आवश्यक आहे. अन्यथा *यूएनसीआयटीआरएएल* मॉडेलचा अवलंब करण्याचा उद्देशच निराश होईल. लवादाची कार्यवाही किफायतशीर आहे की नाही? याचा विचार करण्यासाठी आम्हाला बोलावले जात नाही. योग्य परिस्थितीत या मुद्द्याचा विचार करावा लागेल. लवाद जलद, प्रभावी आणि किफायतशीर विवाद निवारणासाठी एक साधन बनले पाहिजे.

24. आम्ही लवाद कायद्याच्या कलम 37 अन्वये अपिलाची फेरसुनावणी घेण्याचे निर्देश देत असल्याने या अपिलांच्या प्रलंबित काळात लागू असलेल्या अंतरिम दिलासा देणे आवश्यक आहे.

25. त्यानुसार आम्ही खालील आदेश देतो:

(i) 2023 च्या व्यावसायिक अपील क्रमांक 31 मधील 7 जुलै 2023 रोजीचा आक्षेपार्ह निर्णय रद्दबातल ठरवला जातो आणि 2023 चे व्यावसायिक अपील क्रमांक 30 मुंबई येथील उच्च न्यायालयाच्या फाईलवर पुनर्स्थापित केले जाते.

(ii) पुनर्स्थापित अपील 29 जुलै 2024 रोजी सकाळी 10:30 वाजता रोस्टर खंडपीठासमोर ठेवले जाईल. या न्यायालयासमोरील अपिलाच्या पक्षकारांना त्या दिवशी संबंधित खंडपीठासमोर हजर राहण्याचे बंधन असेल आणि पक्षकारांना कोणतीही नवीन नोटीस दिली जाणार नाही. उच्च न्यायालय अपीलकर्त्यांना केवळ संबंधित आणि अनुज्ञेय कारणांसह सुधारित अपील पत्र दाखल करण्याची

परवानगी देईल. संबंधित विभाग खंडपीठ अपीलाच्या सुनावणीचे वेळापत्रक निश्चित करेल.

(iii) या न्यायालयाची रजिस्ट्री या निर्णयाची एक प्रत मुंबई उच्च न्यायालयाच्या प्रोथोनोटरी आणि वरिष्ठ मास्तरांना पाठवेल; जे वरील निर्देशानुसार अपील रोस्टर खंडपीठासमोर सूचीबद्ध असल्याची खात्री करतील.

(iv) या न्यायालयाने 11 ऑगस्ट 2023 रोजी दिलेला अंतरिम दिलासा कोठडीतील अपीलाचा निपटारा होईपर्यंत सुरू राहील.

(v) आम्ही हे स्पष्ट करतो की आम्ही लवादाच्या निर्णयाच्या गुणवत्तेवर आणि विद्वान एकल न्यायाधीशांच्या निर्णयावर कोणताही निर्णय घेतलेला नाही आणि कोठडीच्या अपिलात उद्भवणारे सर्व मुद्दे उच्च न्यायालयाच्या निर्णयासाठी खुले आहेत. आणि

(vi) त्यानुसार खर्चाबाबत कोणतेही आदेश न देता अपिलांना अंशत: परवानगी दिली जाते.

खटल्याचा निकाल : अपिलांना अंशत: परवानगी .

[†]*तयार केलेल्या हेडनोट्स :* अंकित ज्ञान

* * * * *

अस्वीकरण

या न्यायनिर्णयाच्या मराठी भाषेतील या अनुवादाचा वापर हा पक्षकारास त्याच्या/तिच्या मातृभाषेमध्ये त्याचा अर्थ समजून घेण्यापुरताच मर्यादित राहील आणि त्याचा इतर कोणत्याही कारणाकरता वापर करता येणार नाही तसेच इंग्रजी भाषेतील न्यायनिर्णय हाच सर्व व्यावहारिक आणि कार्यालयीन वापराकरिता विश्वसनीय असेल आणि तोच त्यातील आदेशाच्या निष्पादन आणि अंमलबजावणी करता वैध मानला जाईल.

x-x-x-x